

Едуард Помиткін
Інститут педагогічної освіти
і освіти дорослих АПН України,
м. Київ

УДК

Психологічні механізми духовного розвитку професіонала: сутність та діагностика

Невід'ємною ознакою психологічного портрету сучасного професіонала є високий духовний потенціал. Визначальну роль духовних характеристик особистості легко спостерігати в кризових умовах, які вимагають від професіонала підвищеної мобілізації особистісного ресурсу, активізації психічної, а іноді й фізичної активності. В умовах нестачі часу, при виконанні завдань підвищеної складності зростає тривожність, збільшується кількість помилок. Воля і спрямованість особистості в таких випадках відіграють вирішальну роль. Загалом діяльність в особливих умовах вимагає цілісності особистості, узгодженості всіх психічних функцій і процесів.

Особистісна цілісність значною мірою пов'язана з “я” – концепцією особистості. Класифікуючи різні “я” – концепції, як правило, виокремлюють духовну, соціальну та біологічну. Очевидно, що в кризових умовах люди з різними типами “я” – концепції будуть діяти по-різному.

Духовна “я” – концепція пов'язана з вершинними цінностями та смислами людського життя, серед яких провідне місце посідають такі як допомога потребуючим, відповідальність, безперечна цінність людського життя, самовіддача. Керуючись духовними принципами, та усвідомлюючи єдність з іншими, людина не покине на призволяще своїх товарищів у разі небезпеки і може ризикувати своїм життям для врятування інших.

Соціальна “я” – концепція пов'язана з суспільно прийнятими нормами та законами, з додержанням правил та інструкцій як діяти в критичних ситуаціях. Дотримуючись цих норм, людина буде проявляти професійну відповідальність,

але при відсутності духовних орієнтирів вона навряд чи буде ризикувати собою заради інших.

Нарешті, біологічна “я” – концепція пов’язана з інстинктивною поведінкою людини. У небезпечних ситуаціях людина, скоріше за все, буде підпорядковуватися інстинкту самозбереження. Ті, хто опиниться у команді з біологічно орієнтованою людиною навряд чи зможуть розраховувати на її допомогу і будуть свідками прояву егоцентризму в її поведінці.

Зрозуміло, що духовна “я” – концепція особистості в поєднанні з соціальною є найсприятливішою в процесі професіогенезу. Це стає очевидним у процесі взаємодії співробітників у колективі, де від професійних стосунків залежить, часом, більше, ніж від роботи складної техніки та електроніки. Зрозуміло, також, що духовна “я” – концепція особистості є наслідком процесу духовного розвитку. Забезпечення умов для духовного розвитку майбутніх професіоналів є важливою психолого-педагогічною проблемою.

У психології під поняттям розвитку взагалі розуміють закономірну зміну психічних процесів, станів у часі, що виявляється в їх кількісних, якісних, структурних перетвореннях.¹ Духовний розвиток зосереджений на найбільш сакральних глибинах людського ”я”, на ідеалах, ціннісних орієнтаціях, життєвих смислах і позиціях людини. Досягнення рівнів духовної досконалості тотожне досягненню вищої самосвідомості, ідентифікації себе з духом, який набуває своєї об’єктивності в особистості. Таким чином, духовний розвиток можемо визначити як процес самоідентифікації особистості з власним ідеальним “Я”, в ході якого людина підпорядковує свою біологічну та соціальну природу духовним ідеалам, цінностям та смислам, набуває духовного досвіду. У процесі духовного розвитку відбувається усвідомлення єдності Буття, життєвої місії та прийняття відповідальності за зміст свого життя і результати діяльності.

---

¹ Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Политиздат, 1990. - С.333.

В основі процесу духовного розвитку є певні психологічні механізми, активізація яких забезпечує відповідні перетворення в структурі особистості. Частина цих психологічних механізмів може бути актуалізована ще в дитинстві; інші – пов'язані з розвитком свідомості та самосвідомості. Аналізуючи життєві шляхи духовних лідерів різних народів та порівнюючи особливості їх становлення з загальнопсихологічними уявленнями про розвиток особистості ², ми виокремили 5 основних психологічних механізмів, які забезпечують духовне зростання професіонала.

1. Психологічний механізм ідентифікації. Згідно з визначенням, поданим у психологічному словнику, ідентифікація означає ототожнення з ким-небудь або з чим-небудь. ³

Духовна самоідентифікація особистості відбувається паралельно з розвитком її ціннісно-сміслової сфери. Від народження дитина, не знаючи меж власного тіла та своїх можливостей, центрує увагу на собі, збирає свій образ у єдине ціле, ідентифікує себе з власним “я”. Надалі вона ідентифікує себе з батьками, дорослими, з казковими героями, першими вчителями. Як зазначає В.М.Ямницький, ідентифікація тільки з власним тілом і власним “Его” “...є причиною невластивого людській природі, нездорового й незадовільного образу життя, провідним джерелом емоційних і психосоматичних порушень”.⁴

Духовно-професійна самоідентифікація невід'ємно пов'язана з уявленнями особистості про ідеальний образ себе у професії та ідеальної професії для себе. Формуванню професійної самоідентифікації з давніх часів сприяла традиція наставництва, яка й досі існує у різних народів. Наявність образу майстра, наставника – значно скорочує шлях учня до досягнення професійних вершин.

2. Психологічний механізм децентрації. Під децентрацією розуміють механізм подолання егоцентризму особистості, що полягає в зміні точки зору,

---

² Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час, 2007. – 280 с. – Бібліогр.: с. 252-278.

³ Психология. Словарь / Под общ. ред. А.В.Петровского, М.Г.Ярошевского. - 2-е изд., испр. и доп. - М.: Политиздат, 1990. - С.129.

⁴ Ямницький В.М.. Психологія життєтворчої активності особистості: Монографія. – Одеса: СВД Черкасов М.П., Рівне: РДГУ, 2004. – С.139.

позиції суб'єкта в результаті зіткнення, співставлення та інтеграції її з позиціями, які відрізняються від власної. Для успішної децентрації важливою є наявність зразків високодуховної поведінки, які можуть позитивно впливати на духовну орієнтацію особистості дитини. Такими зразками для дитини можуть бути герої казок, оповідань, пісень тощо. Психологічний механізм децентрації допомагає дитині звільнитися від егоцентризму, зважати на потреби та інтереси інших. Приховування від дитини справжніх світових проблем, не розв'язаних людством, призводить у подальшому до байдужості, нехтування потребами інших, егоцентризму, перешкоджає розвитку децентрації як здатності розглядати світ з позиції його покращення (Ж.Піаже).

Недостатній розвиток децентрації виявляється у егоцентризмі професіонала, який є неприпустимим у колективних формах діяльності. Командний стиль роботи не може бути реалізований у колективі, де панує егоцентризм і кожний з співробітників дбає тільки про себе.

3. Психологічний механізм рефлексії. Під рефлексією розуміють здатність звертати увагу на свій внутрішній світ, розмірковувати над своїм психічним станом. Психологічну рефлексію пов'язують також зі здатністю піднятися над своїм буттям (І.Д.Бех), стати в позицію “позаперебування” (М.Бахтін). Рефлексія, як процес пізнання особистих психічних актів і станів, сприяє здатності знаходження буттєвих смислів, формуванню власних цінностей⁵.

Значення рефлексії у професіогенезі особистості важко переоцінити, адже будь-яка діяльність має співвідноситися з усвідомленням мотивів і смислів, отже – бути осмисленою. Самопізнання, рефлексія життєвого і, зокрема, професійного досвіду є умовою успішності професійної діяльності. Упорядкованість системи цінностей професіонала допомагає йому орієнтуватися у змінних соціальних умовах, відстоювати головні життєві принципи, зберігати цілісність особистості.

---

⁵ Психологічний словник / За редакцією В. І. Войтка.- Київ. – “Вища школа”. – 1996. – С. 340.

4. Психологічний механізм трансценденції. У філософському словнику поняття “трансцендентний” (лат.) – трактується як “той, що знаходиться поза межами”. Цей термін активно використовував Е.Кант для позначення понять, які підносяться над усіма мисленнєвими категоріями.⁶ Цей термін використовував також і В.С.Соловйов, говорячи про трансцендентність коханої людини, яку ми переносимо в сферу ідеального⁷.

Як зазначає автор книг “Трансцендентальна педагогіка” та “Основи трансцендентальної педагогіки” Ю.П.Азаров, “У філософії, гуманітарних науках, у культурі найвище-духовне, або універсальне, позначається категоріями “трансцендентне” та “трансцендентальне”.⁸ У педагогічній площині трансцендентність – “це ідеал виховання та освіти, який досягається за допомогою педагогічного мистецтва”. На відміну цьому трансцендентальність “чітко визначає ступені наближення до ідеалів учбово-пізнавальної та виховної діяльності, до ідеалів становлення творчої духовно-правової особистості – як педагога, так і учня” (там само).

Актуалізація психологічного механізму трансценденції може відбуватися ще в дитинстві через залучення дитини до світу казки, міфу, фантастики. Правильно підібрані твори підносять дитину над буденністю, звільняють енергію мрії та фантазії. За відсутністю правильно змодельованих психолого-педагогічних умов дитина може бути втягнута у віртуальний світ комп’ютерних ігор не найкращих за своїм розвивально-виховним змістом.

У професіогенезі ця негативна тенденція може реалізуватися у двох вимірах:

1. Як відсутність уяви та творчих якостей, необхідних у професійній діяльності фахівця.
2. Як нездатність працівника зосередитися на реальних трудових діях, неспроможність жити у реальному світі людських стосунків. Всім нам

---

⁶ Философский словарь. Под ред. М.М.Розенталя. Изд. 3-е. - М., Политиздат, 1972. – С.420.

⁷ Соловьёв В.С. Смысл любви. – М., 1991. – С.143-144.

⁸ Азаров Ю.П. Тайны педагогического мастерства: Учеб. пособие. – М.: НПО «МОДЭК», 2004. – С.50.

відомі випадки, коли доросла людина, яка потрапила у комп'ютерну або ігрову залежність, стає непридатною для ефективної професійної діяльності.

5. Психологічний механізм усвідомлення буттєвої єдності. Цей механізм ще недостатньо вивчений та опрацьований як психологічне явище. Духовність являє собою специфічно людську якість, яка характеризується усвідомленням загальної єдності. Як зазначає В.В.Зеньковський, “Єдність людства, що розкривається у єдності розуму, духовних починань, у природній соціальності... не є результатом біологічної або психофізичної однорідності людства, вона глибше та не може бути виведена з неї – оскільки торкається сфери розуму, смислів, сфери цінностей”.⁹ Отже, духовність дає можливість людині усвідомити себе часткою єдиного цілого – людської спільноти, природи, Всесвіту. Втрата єдності – одна з найбільшніх життєвих втрат. Усвідомлення буттєвої єдності розв’язує проблему самотності людини в світі, надає людині рис “соборної особистості” (М.О.Бердяєв, В.В.Зеньковський), особистості якій притаманна вища, космічна, буттєва свідомість (Р.Бекк, Тейяр де Шарден, К.Роджерс, А.Маслоу, С.Гроф), сповнену духовної сили (В.С.Соловйов), подвижництва (М.О.Лосський), буттєвої любові (М.О.Бердяєв, А.Маслоу), мудрості (Е.Еріксон), готовності до служіння (С.Л.Франк), особистості, яка володіє етичними, естетичними, героїчними, гуманістичними та альтруїстичними цінностями (Р.Асаджіолі).

Професійна діяльність “соборної особистості” – це передусім служіння Батьківщині, людству, реалізація духовних цінностей у повсякденній праці.

Потреба у визначенні духовного потенціалу та дослідженні психологічних механізмів духовного розвитку учнівської молоді зумовлює необхідність розробки відповідного психодіагностичного інструментарію. Виходячи з цього, нами здійснено розробку психодіагностичної методики “Духовний потенціал особистості - 2”. Теоретичною основою методики є психологічна структура

---

⁹ Зеньковський В.В. Проблемы воспитания в свете христианской антропософии. – М.: Изд-во Свято-Владимирского Братства, 1993. – С.56.

особистості, розроблена В.В.Рибалкою.¹⁰ 35 запитань, покладених в основу тесту, спрямовані на дослідження актуалізації психологічних механізмів децентрації, духовної самоідентифікації, рефлексії, трансценденції та усвідомлення буттєвої єдності у підструктурах спілкування, спрямованості, характеру, самосвідомості, досвіду, інтелекту, психофізіології. Двовимірною шкалою відвертості, застосована в методиці, побудована за принципом порівняння ідентичності відповідей на запитання, однакові за змістом, але різні за формою.

Методика є ефективною для вікової категорії, починаючи від 14-16 років.

Інструкція для учасників

Оцініть запропоновані твердження за шкалою: 0 балів – не погоджуюсь; 1 бал – погоджуюсь частково; 2 бали – погоджуюсь повністю та внесіть відповідні бали у таблицю 2. Намагайтеся відповідати вдумливо, об'єктивно, пригадуючи свої вчинки та поведінку.

1. У спілкуванні передусім ціную чесність.
2. Образи великих духовних лідерів викликають у мене почуття натхнення.
3. Кожен день працюю над удосконаленням власного характеру.
4. Прагну досягнення мудрості.
5. Духовність для мене найважливіша людська якість.
6. Мрію доповнити чимось корисним віковий досвід людства.
7. Веду здоровий спосіб життя.
8. У спілкуванні більше цікавлюся іншими, ніж говорю про себе.
9. Отримую задоволення від допомоги потребуючим.
10. Турбуючись про інших, нерідко жертвую власними інтересами.
11. Часто замислююсь над людськими долями, шукаю смисли та закономірності.
12. Усвідомлюю духовну єдність з іншими людьми.
13. Роблячи добрі вчинки, не очікую на подяку чи визнання.
14. Думаю, варто ризикувати власним життям, рятуючи життя іншої людини.
15. Намагаюсь, щоб усі мої слова були правдивими.

16. Добре усвідомлюю власні життєві цілі та цінності.
17. Не тримаю образ на людей і не вважаю жодну людину своїм ворогом.
18. Намагаюсь зрозуміти сенс і призначення власного життя.
19. Усе, що роблю у житті прагну робити свідомо.
20. Голос власної совісті є для мене важливішим, ніж схвалення чи осуд оточуючих.
21. Враховую у повсякденному житті свої психофізіологічні якості.
22. Залюбки спілкуюсь про місію людини у Всесвіті.
23. Намагаюсь, щоб побут і повсякденні турботи не заважали моїм вищим прагненням до Краси, Добра та Істини.
24. Маю схильність відмежовуватися від конкретних ситуацій та споглядати на них неначе з космічної височини.
25. Практикую спостереження за власними думками, намагаюсь керувати процесом мислення та уяви.
26. Усвідомлюю безсмертну природу свого духовного “я”.
27. Гостро відчуваю переживання іншої, навіть незнайомої мені людини.
28. Більше турбуюся про свої духовні потреби, ніж про матеріальні.
29. Подумки спілкуюсь з Природою, з усім буттям, Всесвітом, Богом.
30. Прагну об’єднувати різні погляди та точки зору в єдину картину світу.
31. Вважаю, що всі живі істоти є цінними у Всесвіті.
32. Прагну об’єднувати людей через усвідомлення спільної мети.
33. Глобальні світові проблеми хвилюють мене не менше особистих.
34. Маю незвичайний досвід “розчинення” в океані духовних переживань любові та єдності.
35. Дбаю про здоров’я власного тіла як про частину єдиної Природи.

Обробка результатів тестування

Обробку результатів тестування слід починати з визначення рівня відвертості. Для цього підрахуйте кількість розбіжностей між відповідями на запитання, наведені у табл. 1. Кожна розбіжність дорівнює 1 балу.

Таблиця 1.

1-15	10-22
11-18	7-35

Відвертість відповідей вважається недостатньою, якщо загальна кількість балів виявиться більше 2. Такий результат пояснюється навмисним небажанням відповідати відверто або неспроможністю в даний момент давати адекватні відповіді.

Для визначення потенціалу духовного розвитку слід скористатися таблицею 2 і підрахувати кількість окреслених цифр у стовпчиках таблиці, оцінюючи кожен за 1 бал. Потенціал духовного розвитку визначається шляхом складання отриманих показників за всіма підструктурами особистості. Результат оцінюється окремо для дорослих і підлітків.

Шкала оцінки для вікової категорії 14-18 років: 46-70 балів – високий потенціал; 20-45 – середній; до 20 балів – низький.

Шкала оцінки для вікової категорії від 18 років: 50-70 балів – високий потенціал; 24-49 - середній; до 24 балів – низький.

Таблиця 2.

Духовний потенціал особистості

	Спілкування	Спрямованість	Характер	Самосвідомість	Інтелект	Досвід	Психофізіологія	
Ідент-я	1	2	3	4	5	6	7	
Децент-я	8	9	10	11	12	13	14	
Рефл-я	15	16	17	18	19	20	21	
Трансц-я	22	23	24	25	26	27	28	
Усв. бут. єдності	29	30	31	32	33	34	35	
	$\Sigma 1=$	$\Sigma 2=$	$\Sigma 3=$	$\Sigma 4=$	$\Sigma 5=$	$\Sigma 6=$	$\Sigma 7=$	Σ загал

Для визначення перспективних напрямів подальшого духовного розвитку слід проаналізувати за допомогою таблиці 2 показники духовного потенціалу, що містяться в кожній із наведених підструктур особистості. Наближення до максимального показника (5 балів) свідчить про актуалізованість духовного

потенціалу в даній підструктурі. Низький потенціал свідчить про необхідність розвитку відповідної підструктури.

Апробація методики здійснювалася у два етапи: із залученням до тестування респондентів (43 особи), які були визначені як високодуховні особистості за результатами анкетування¹¹ та в ході констатувального експерименту, до якого були залучені учні 10-11 класів ЗНЗ №221, гімназії №153 ім.О.С.Пушкіна, гуртківці Палацу творчості дітей та юнацтва Солом'янського р-ну м.Києва, Республіканського еколого-натуралістичного центру учнівської молоді та студенти IV-V курсів Національного авіаційного університету (усього 520 учнів і студентів). Отримані результати свідчать про ефективність методики, оскільки високі результати, отримані за її допомогою співпали з високою оцінкою поведінки та діяльності особистості.

Актуалізація психологічних механізмів духовного розвитку особистості є важливим завданням системи неперервної професійної освіти. Для його виконання необхідно переорієнтувати зміст і форми освітньої діяльності на найважливіші показники особистісного і, зокрема, духовного розвитку майбутніх професіоналів.

Анотація

Едуард Помиткін

Висвітлюється зв'язок між професіоналізмом та духовним розвитком особистості. Аналізується вплив „я” – концепції на особливості поведінки людини у процесі професійної діяльності. Виокремлено та обґрунтовано основні

---

¹¹ Помиткін Е.О. Психологія духовного розвитку особистості: Монографія. – К.: Наш час, 2007. – 280 с. – Бібліогр.: с. 252-278.

психологічні механізми духовного розвитку професіонала. Наведено авторську розробку психодіагностичного інструментарію, спрямованого на дослідження психологічних механізмів духовного зростання професіонала. Подано дані про його апробацію в закладах системи освіти.